

7. ПРИЙМЕННИК

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинсько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.

Прийменники як окремий розряд службових слів сформувалися у праслов'янській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які ще у спільноіндоєвропейській мові виконували допоміжну функцію: виражали в реченні просторові відношення й уточнювали значення імен або дієслів, зберігаючи при цьому відносну самостійність. Після розпаду праіндоєвропейської мови, вживаючись то з дієсловами, то з іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і перетворились або в дієслівні префікси, або в прийменники. Розшарування допоміжних слів на префікси і прийменники було довготривале, в цьому процесі наявні перехідні явища, тому в найдавніших старослов'янських пам'ятках засвідчено, що префікси-прийменники одноразово уточнювали значення дієслова й імені. За походженням прийменники староукраїнської мови поділяються на первинні і похідні. Первинні прийменники більш давні за походженням, втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються: **безъ, въ, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ, ү**. Більшість первинних прийменників (крім къ) співвідносяться з префіксами, а префікси *въз-, пере-, роз-* і *под.* серед прийменників відповідників не мають. Вторинні (похідні) прийменники генетично пов'язані з різними частинами мови (іменниками, прикметниками, прислівниками): **влизъ, межю, (въ) мѣсто, окрүгъ, верхъ, коньць**.

Ще в праслов'янській мові з'явилася міжчастиномовна омонімія: виділилася група слів, які виконували прийменникові функції, але зберігали при цьому здатність, залежно від контексту, виступати і в ролі самостійних

членів речення, тобто бути самостійними частинами мови. Такі слова переходили до категорії власне прийменників, і в такий спосіб склад похідних прийменників поповнюється новими лексичними одиницями, напр.: **близъ, вѣнѣ, кромѣ, мимо, окрѣтъ, прѣже; противѣ, ради, развѣ, сквозѣ.** Похідні прийменники, постійно вживаючись лише з одним якимсь відмінком, були функціонально і семантично обмеженими, конкретнішими порівняно з прийменниками первинними. Вони могли виражати різні відношення:

- просторові: **близъ, вѣнѣ, кромѣ, межо, мимо, окрѣтъ, сквозѣ;**
- причинові: **ради, дѣля, дѣльма;**
- часові: **прѣже.**

За походженням прийменники поділяються на *первісні* і *похідні*. Первісні прийменники з погляду етимологічного неясні, вони звичайно являють собою уламки колись повнозначних слів, що втратили своє первісне реальне значення, але походження їх виявити майже неможливо. Первісні прийменники, ще в давнину втративши своє реальне значення, уже з найдавніших часів виступають лише у функції прийменників. Первісні прийменники звичайно співвідносні з префіксами, і майже всі можуть виступати як дієслівні чи іменні префікси. Більшість старовинних первісних прийменників збереглися й у сучасній українській мові як прийменники.

Похідні ж прийменники — це прийменники новішого походження, етимологія яких досить прозора. За своїм походженням похідні прийменники становлять собою переважно відіменні прислівники, тобто скам'янілі відмінкові форми імен, які прибрали прийменникові функції. На відміну від первісних прийменників, похідні прийменники не мають відповідників у префіксах і в ролі останніх звичайно не виступають.

За структурою прийменники поділяються на *прості* і *складні*. Прості прийменники не розчленовуються на окремі морфеми. До них належать всі первісні прийменники. Складні ж прийменники являють собою сполуку двох, а іноді й трьох простих прийменників (пор. *з-за. поза, з-поза* та ін.).

Майже всі старовинні первісні прийменники збереглися й у сучасній українській мові. Правда, ряд із них звузили сферу свого вживання, інші, навпаки, розширили її, деякі ж зовсім вийшли з ужитку, залишивши після себе відбитки в окремих фразеологічних виразах чи в діалектній мові. На українському ґрунті первісні префікси зазнали також ряду фонетичних змін, унаслідок чого вони набрали в більшій чи меншій мірі іншого звукового оформлення.

Із прийменників, що звузили сферу свого вживання, треба відзначити прийменник *о*, який втратив усі свої давні значення і вживається в сучасній українській літературній мові лише з часовим значенням в конструкціях із

місцевим відмінком (пор.: буду о третій годині та ін.). Те ж саме стосується й прийменника *об* (< *обь*), який, правда, може виступати не лише в конструкціях з місцевим відмінком із значенням часу (пор.: *об обідній порі*), але й із знахідним відмінком (найчастіше) із значенням об'єкта, на який натрапляє дія в своєму русі (нор.: *об камінь, об землю*). Зовсім вийшов з ужитку прийменник *къ*, що в давнину широко виступав з давальним відмінком із значенням кінцевого пункту досягнення напруженої дії. В сучасній українській мові він виступає лише в деяких застиглих фразеологічних виразах типу *к лихий годині, к бісу, к дідьку* тощо;

На українському ґрунті відбулося також злиття деяких прийменників в один. Так, давні прийменники *въ* та *ѿ*, що виступали з різними функціями (*въ* вживався в конструкціях із знахідним і місцевим відмінками, а *у* — лише з родовим відмінком), злилися в українській мові в один прийменник *в*, що виступає залежно від фонетичних умов також у варіанті *у* і покриває своїм значенням обидва прийменники (вживається в конструкціях з родовим, знахідним і місцевим відмінками).

Із прийменників, що зазнали значних фонетичних змін і по-іншому звуково оформились у сучасній українській мові, необхідно відзначити прийменник *отъ*. Йому відповідає в українській мові прийменник *від* та його варіант *од*. Після занепаду редукованого *ъ* прийменник *отъ* в силу регресивної асиміляції перед дзвінками приголосними прийняв вигляд *од* (пор. *отъ дѣда — од дѣда*) і в такій фонетичній формі закріпився в усіх випадках вживання, незалежно від характеру початкового приголосного наступного слова; далі, у зв'язку з загальною тенденцією української мови прикривати початковий склад приголосним звуком, появилось приставне *в*, а старовинне *о*, опинившись після занепаду редукованого *ъ* в новозакритому складі, перейшло в *і* (*отъ* > *од* > *від*). При відсутності ж приставного *в* початкове старовинне *о* зберігається — *од*.

Похідні прийменники. У давніх слов'янських пам'ятках, поруч з первісними широко представлені й похідні прийменники. Найпоширенішими з них у пам'ятках були такі: *близъ* (*близь*), *вънъ*, *кромє*, *межю* (*межи, межь, ст. сл. между*), *мимо*, *около*, *окръгъ*, *подълъ*, *подългъ* (ст. сл. *подлъгъ*), *посльдь*, *пръже* — *переже* — *переже* — *прежь*, *передъ*, *противъ* (*противо, противи*), *прмо*, *ради* (*радъма*), *разьвъ*, *сквозь* — *сквозъ*, *черєсь* — *черезъ* — *черєсь* та ін.

Із перерахованих похідних прийменників *дѣля* (*дѣльми*), *ради* лише умовно можуть бути названі прийменниками, оскільки в давнину в конструкціях з іменниками чи займенниками вони виступали звичайно після них, у зв'язку з чим їх іноді називають післяйменниками.

Деякі з похідних прийменників виступають в конструкціях із двома або й кількома відмінками. Так, прийменники *противъ* (*противо*, *противу*), *прямо* (ст. сл. **пріймо**) виступають у конструкціях з родовим і давальним, *ради* (**радьма**), *подългъ* — з родовим і знахідним, а *передъ* (**прѣдъ**, **прѣдъ**) — зі знахідним, орудним, а іноді навіть з родовим і місцевим відмінками.

Більшість із старовинних похідних прийменників збереглися й у сучасній українській мові як прийменники. Зрозуміла річ, що на українському ґрунті вони зазнали ряду змін як у своєму фонетичному оформленні, так і в значенні. Лише деякі з прийменників з погляду фонетичного змінилися мало; пор.: *мимо* > *мимо*, *ради* > *ради*, *передъ вперед*, *чересъ* — *черезъ* > *через*. Більшість же похідних прийменників змінили досить відчутно свій фонетичний вигляд, пор. *межю* — *межь* — *між* (поруч: *межи*), **кромѣ** — *кромь* — *крім*, **дѣля** — *для*, **противъ** — *противо* — *противу* — *проти*, **около** — *коло*, *округъ* — *круг*, **прдълѣ** — *подѣля* — *біля* тощо. В процесі історичних змін деякі з прийменників втратили окремі свої морфеми (пор. приклади, наведені вище), деякі ж оформилися з іншими морфемами (пор.: *близъ* — *близь* — *близько*, *подългъ* — *вдовж*, *вздвож*, поруч: *подовж*, *округъ* — *навкруги* та ін.).

Прийменники **дѣля**, **ради**, що вживалися в давнину звичайно в постпозиції, з часом перейшли в препозицію і закріпилися в ній в усіх східнослов'янських мовах. У сучасній українській мові прийменник *для* вживається лише перед іменниками, прийменник же *ради* іноді може виступати й після імен.

Деякі з похідних прийменників змінили на українському ґрунті також характер керування. Так, якщо прийменник *межю* (*межи*, *межь*) в давнину вживався лише в конструкціях з орудним відмінком, то в сучасній українській мові він виступає також в конструкціях з родовим і знахідним відмінками; подібне треба сказати і про прийменник *противъ* (*противо*, *противу*), що звичайно виступав з давальним і зрідка з родовим, а тепер (у вигляді *проти*, *навпроти*) лише з родовим; пор. також *мимо*, що колись сполучався із знахідним, а тепер лише з родовим, *передъ*. що міг виступати з орудним, знахідним, а також родовим і місцевим, а тепер виступає звичайно в конструкціях з орудним і зрідка із знахідним відмінками.

Серед похідних прийменників розрізняють старіші, що фіксуються вже в найдавніших пам'ятках, і новіші, що виникли на ґрунті окремих східнослов'янських мов. Чимало новіших похідних прийменників виникло й на власне українському ґрунті.

За походженням серед похідних прийменників розрізняють:

а) прислівникові: *біля*, *близько*, *вдовж*, *вслід*, *всупереч*, *завдяки*, *мимо*, *навколо*, *після*, *поруч* та ін.;

б) відіменні: *кінець*, *край*, *перед*, *шляхом*, *протягом* та ін.;

в) прийменникові сполучення, що виникли з повнозначних слів у сполученні з прийменниками: *в результаті, в силу, з приводу, за рахунок, поруч з, під час, за винятком, за допомогою* та ін.

До похідних прийменників відносяться також складні чи складені прийменники, утворені шляхом поєднання двох (або й кількох) первісних простих прийменників чи якогось первісного простого (іноді й двох) з похідними прийменниками. В сучасній українській мові для творення складних прийменників найчастіше використовуються первісні прийменники *по* та *з (із)*; пор.: *поза, понад, попід, поміж, поперед, посеред* та ін., *з-за, із-за, з-над, з-під, з-понад, з-поміж, з-посеред* та ін. При творенні поодиноких складних прийменників використовуються також первісні прості прийменники *до, за, на. про:* *довкола, задля, навколо, проміж.*